

- звитие / Максим Абрамович Абрамов. – М. : Экономика, 1977. – 239 с.
2. Алексеев А. И. География сферы обслуживания : основные понятия и методы / Алексеев А. И., Ковалев С. А., Ткаченко А. А. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1991. – 117 с.
 3. Меркушева Л. А. География сферы обслуживания населения (теория и методология) / Людмила Аркадьевна Меркушева. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – 184 с.
 4. Програма розвитку сільських територій Сумської області на 2008 -2011 роки. – Суми: Сумська обласна рада, 2008. – 62 с.
 5. Соціальний розвиток України : сучасні трансформації та перспективи / [Бандур С. І., Заяць Т. А., Куценко В. І. та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 760 с.
 6. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Сумської області (за матеріалами одноразового суцільного обстеження сільських населених пунктів станом на 1 листопада 2006 р.) : [статистичний збірник]. – Суми : Сумське обласне управління статистики, 2006. – 64 с.
 7. Стан та перспективи реформування житлово-комунального господарства України : аналітичне дослідження. – К., 2004. – 100 с.
 8. Статистичний щорічник Сумської області за 2006 рік / [за ред. Л. І. Олехнович]. – Суми : Сумське обласне управління статистики, 2007. – 668 с.
 9. Стратегія соціально-економічного розвитку Сумської області на період до 2015 р. – Суми: Сумська обласна державна адміністрація, 2006. – 114 с.

УДК 911.3 (477)

*Л.М. Немець, д.геогр.н., професор,
А.О. Корнус, к.геогр.н., доцент,
О.Г. Корнус, аспірант*

СИСТЕМА ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ: МІСЦЕ У СОЦІОГЕОСИСТЕМІ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто місце системи обслуговування населення у соціогеосистемі; досліджено структуру, функції, завдання та особливості системи обслуговування; проаналізовано існуючі наукові підходи до класифікації системи обслуговування та подано власну структуру системи обслуговування з позицій якої запропоновано її розглядати; вивчено та встановлено розбіжності у таких поняттях як «соціальна сфера», «невиробнича сфера», «сфера послуг», «сфера обслуговування» та «соціальна інфраструктура».

Ключові слова: соціогеосистема, система обслуговування населення, соціальна сфера, невиробнича сфера, сфера послуг, сфера обслуговування, соціальна інфраструктура.

Л.Н. Немец, А.А. Корнус, О.Г. Корнус. СИСТЕМА ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ: МЕСТО В СОЦИОГЕОСИСТЕМЕ, СТРУКТУРА, ФУНКЦИИ, ОСОБЕННОСТИ. В статье рассмотрено место системы обслуживания населения в социогеосистеме; исследована структура, функции, задания и особенности системы обслуживания; проанализированы существующие научные подходы к классификации системы обслуживания и дана собственная структура системы обслуживания, с позиций которой предложено ее рассматривать; рассмотрены и установлены различия в таких понятиях как «социальная сфера», «непроизводственная сфера», «сфера услуг», «сфера обслуживания» и «социальная инфраструктура».

Ключевые слова: социогеосистема, система обслуживания населения, социальная сфера, непроизводственная сфера, сфера услуг, сфера обслуживания, социальная инфраструктура.

L. Nemets, A. Kornus, O. Kornus. SERVICE SYSTEM FOR POPULATION: PLACE IN SOCIOGEOSYSTEM, STRUCTURE, FUNCTIONS, FEATURES. The article the place of the service system for the population is considered in sociogeosystem; a structure, functions, tasks and features of the service system, is investigational; the existent scientific going is analysed near classification of the service system is given classification service system from positions of which it is suggested to examine the service system; considered and set distinctions in such the concepts as «social sphere», «unproductive sphere», «sphere of services», «service sphere», «social infrastructure».

Keywords: sociogeosystem, system of maintenance of population, social sphere, unproductive sphere, sphere of services, service sphere, social infrastructure.

Актуальність теми. Система обслуговування населення (СОН) є важливою умовою соціально-економічного розвитку регіону та прогресивної структури його госпо-

дарства, а також показником рівня життя населення. Останній є однією із основних соціально-економічних категорій, що характеризує не лише матеріальний добробут лю-

дини, а й визначає узагальнений результат діяльності економіки держави за певний проміжок часу. Подальший соціально-економічний розвиток України можливий за умов розширення внутрішнього ринку і підвищення конкурентоспроможності національної економіки, її окремих виробництв та галузей, серед яких все більшу роль відіграють галузі обслуговування. На сьогодні однією із проблем системи обслуговування населення є невпорядкованість та розбіжності наукової термінології. У науковій літературі зустрічаються такі поняття як «соціальна сфера», «невиробнича сфера», «сфера послуг», «сфера обслуговування» та «соціальна інфраструктура», які часто вважаються як синоніми. Важливим є питання класифікації підсистем СОН, адже єдиної класифікації на сьогодні не існує. Цим і визначається актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних джерел з означеної тематики показує, що проблема вивчення СОН є досить актуальною. Існуючі наукові розробки досить різні за підходами, рівнем охоплення складу системи обслуговування, таксономічним рівнем досліджуваних територіальних одиниць тощо. Проблеми обслуговування населення привертають увагу фахівців різних наукових галузей: економістів, соціологів, географів та ін. Теоретичні основи і методику територіального аналізу соціально-економічних систем стосовно СОН розробили М.А. Абрамов, О.І. Алексєєв, А.О. Анохін, М.М. Баранський, С.О. Ковальов, О.П. Літовка, Л.А. Меркушева, В.В. Покшишевський, Ю.В. Поросьонков, Б.Б. Родоман, Ю.Г. Саушкін, О.А. Ткаченко, Б.С. Хорєв та ін.

Значними досягненнями у становленні географії СОН як суспільно-географічної науки ознаменувалися 1970-ті роки. Впродовж цього часу виходять у світ декілька економіко-географічних праць, де також висвітлюються питання географії сфери обслуговування населення [1, 7, 17]. У 1972 р. питанням географії сфери обслуговування був присвячений 91 збірник «Вопросов географии», у статтях якого піднімалися як загальнотеоретичні проблеми (предмет і зміст нової галузі географії, місце її серед інших соціально- і економіко-географічних дисци-

плін), так і більш галузеві, засновані на аналізі функціонування конкретних територіальних систем обслуговування населення.

У подальші роки розробка проблем географії обслуговування населення активно продовжується. Виходять у світ ряд навчальних посібників О.І. Алексєєва, С.О. Ковальова, А.А. Ткаченко (1988, 1991) та низка інших видань.

В Україні цей науковий напрямок також активно розвивається, наслідком чого стає вихід у світ у 1980 р. колективної монографії за редакцією А.І. Кочерги «Сфера обслуговування населення: регіональні проблеми». Роботи з географії системи обслуговування населення А.І. Кочерги, Г.Н. Рогожина, К.С. Розіної стають відомі і за межами України. У 1989 р. В.М. Юрківський видає навчальний посібник «Географія сфери обслуговування». Згодом спостерігається диференціація цього наукового напрямку, з'являється ряд галузевих соціально-географічних досліджень СОН. Так, географію шкільного обслуговування населення досліджували А.П. Голіков, О.А. Шуба [8], Г.Г. Леонтєва [12] та ін.; географію медичного обслуговування вивчали М.М. Барановський, Г.А. Баркова [3], Ю.П. Лісіцина, І.В. Мартусенко, Л.М. Немець [14], О.Я. Романів, В.О. Шевченко, Л.Т. Шевчук та ін.; географію торгівлі, громадського харчування – М.І. Білецький, Л.П. Запорожан, О.О. Любіцева, М.П. Мальська, Г.Н. Рогожин та ін. Розробляються теоретичні основи цих наук.

Мета статті – дослідити структуру, функції, завдання, особливості та місце системи обслуговування населення у соціогеосистемі; проаналізувати існуючі наукові підходи до класифікації системи обслуговування та дати власну класифікацію СОН; виявити розбіжності у науковій літературі таких дефініцій як «соціальна сфера», «невиробнича сфера», «сфера послуг», «сфера обслуговування» та «соціальна інфраструктура».

Викладення основного матеріалу. Зі зростанням ролі СОН в економіці та суспільстві і розширенням кола дослідницьких задач пропонуються різні групування, що могли б замінити традиційний розподіл галузей виробничої підсистеми соціогеосис-

теми. Існує декілька підходів до місця СОН у економічній підсистемі соціогеосистеми та структурування галузей у ній. Детально ці підходи відображені в [5, с. 35-41]: перший – *історичний підхід*, в основі якого лежить дихотомія матеріального та нематеріального виробництва, тобто поділ виробництва на дві частини, який базується на взаємозалежності трьох критеріїв: 1) участь галузей та видів діяльності у створенні матеріальних благ; 2) прямому (споживаючому) впливі на природу. Якщо діяльність галузі спрямована на перетворення речовини природи з метою її пристосування до людських потреб, то вона відноситься до матеріального виробництва; 3) матеріалізації результатів праці, причому якщо матеріалізація відсутня, то діяльність відноситься до нематеріальної сфери.

Інший – більш сучасний підхід – *трьохсекторної моделі виробництва*. Одним із перших (поряд з А. Фішером, 1935 р.) його запропонував К. Кларк у своїй роботі «Condition of Economic Progress» (1940 р.). Поділ економіки на «первинний», «вторинний», і «третинний» сектори, був зроблений за принципом близькості галузей до кінцевого споживання [22]. «Первинний» сектор відповідно до цього розподілу складають сільське господарство і видобувна промисловість, «вторинний» – обробна промисловість, «третинний» (сектор послуг) – складають усі інші види діяльності, що залишилися. Використовується й інша термінологія: видобувний сектор, обробний сектор і сектор послуг.

Однак, з 60-70-х років ХХ ст. спостерігаються диспропорції між цими секторами, починає зростати роль третинного сектора (сфери послуг) порівняно з первинним та вторинним, що призвело до виникнення нової моделі. У результаті такого збільшення відбувається вичленування окремих підгалузей із раніше єдиного третинного сектору. У 70-х роках ХХ ст. Д. Белл (Bell) [21] у своїй *концепції постіндустріального суспільства* виділив поруч з трьома секторами ще два: четвертинний (quaternary) та п'ятірковий (quinary). У його моделі третинний сектор зменшився до транспортних та комунальних послуг, торгівля, фінанси, страхування та операції з нерухомістю пот-

рапили до четвертинного сектору, а до п'ятого сектору було віднесено охорону здоров'я, освіту, відпочинок, дослідницьку діяльність та урядові установи.

Крім перерахованих вище поділів економічної підсистеми соціогеосистеми на сектори, існують інші підходи. Так, у 70-х роках ХХ ст. Дж. Зінгельман запропонував виділити 6 секторів економіки, у т.ч. 4 сектори у сфері послуг. До другого сектору він запропонував віднести, крім обробної галузі будівництво та комунальні служби. М. Порат висунув ідею 4 секторів: сільське господарство, промисловість, сектор послуг та інформаційний сектор, тобто сектор створення знань [5, с. 41].

Взаємодія різних **функцій**, що виконуються окремими ланками системи обслуговування при наявних матеріальних ресурсах держави і з урахуванням територіальних відмінностей в природних, трудових і економічних умовах господарювання, визначає характер регіональних закономірностей (економічних і соціальних) у розвитку та розміщенні системи обслуговування як підсистеми регіональної соціогеосистеми.

Питання функцій СОН у соціогеосистемі розглянуто у працях деяких дослідників. Так, М.А. Абрамов у своїй «Географії сервісу» розглядаючи розвиток системи обслуговування, виділяє такі її функції [1, с. 14]:

1) виховання підростаючого покоління і підготовка до суспільно-корисної праці (середня освіта, професійно-технічне навчання, вища освіта);

2) збільшення тривалості періоду працездатності у осіб старшого віку і зниження втрат робочого часу через тимчасову непрацездатність (охорона здоров'я, фізична культура);

3) запобігання зниженню продуктивності праці протягом робочого дня (громадське харчування, виробнича гімнастика, пасажирський транспорт);

4) забезпечення умов для відпочинку працівників, підвищення їх культурного рівня (житлове господарство, культура, мистецтво);

5) скорочення виробництва предметів споживання промисловістю у результаті ремонту та оновлення одягу, взуття, товарів

тривалого користування (побутове обслуговування);

6) створення сприятливого соціального клімату і сприяння етичному вихованню населення (забезпечення високого рівня обслуговування у всіх ланках сфери обслуговування);

7) збільшення абсолютної чисельності працівників у суспільному виробництві за рахунок вивільнення жінок з домашнього господарства (дитячі дошкільні установи);

8) залучення населення у суспільне виробництво та збільшення його грошових доходів (всі галузі системи обслуговування);

9) підвищення збалансованості грошових доходів і витрат населення – цієї найважливішої умови ефективного функціонування економіки (всі види платних послуг);

10) регулювання природного і механічного руху населення (всі галузі системи обслуговування).

Ми сферу обслуговування розглядаємо як систему, що об'єднується спільністю економічних та соціальних функцій. *Соціальні функції* проявляються у забезпеченні життєдіяльності та розвитку населення, підвищенні рівня життя, сприянні гармонійному розвитку особистості. *Економічні функції* визначається тим, що без послуг неможливе існування та виробнича праця робітників будь-якої галузі матеріального виробництва. СОН бере участь у відтворенні робочої сили та всього населення, особливо у таких галузях, як освіта, медицина, ЖКГ, торгівля, громадське харчування. Рівень розвитку послуг, їх набір, повнота, доступність та якість безпосередньо впливають на продуктивність праці населення, зайнятого у матеріальному виробництві. Як бачимо, забезпечення всього комплексу послуг, необхідних для життєдіяльності та відтворення населення вимагає системності: кожна з ланок цієї системи доповнює інші.

Важливе місце у дослідженні СОН має визначення її головних **завдань**. М.А. Абрамов [1] сформулював такі основні завдання:

– встановлення закономірностей розвитку і розміщення системи обслуговування в регіональних господарських комплексах;

– виявлення існуючих територіальних відмінностей в рівнях і структурі споживання матеріальних благ та послуг і оцінка таких відмінностей на основі аналізу взаємодії матеріального виробництва і системи обслуговування в країні і у регіональних господарських комплексах;

– прогнозування впливу перспективних змін в галузевій і територіальній структурі господарства країни і економічних районів на регіональні відмінності в рівні і структурі споживання матеріальних благ і послуг;

– визначення дії різних масштабів розвитку системи обслуговування на галузеві і територіальні пропорції в матеріальному виробництві [1, с. 49].

Однією з задач географії системи обслуговування населення, як і колись, залишається сприяння в оптимізації обслуговування населення. У зв'язку з цим зберігають свою актуальність дослідження, які можуть бути проведені у межах окремих адміністративних районів, областей, регіонів. Причому особливої значимості набуває дослідження системи обслуговування населення у сільській місцевості. СОН, як правило, розглядається як закріплюючий, стабілізуючий фактор, який, серед іншого, покликаний деякою мірою сприяти стабілізації та покращенню демографічної обстановки. Останнє має винятково важливе значення для сільських населених пунктів України. Такі дослідження цілком можуть стати однією із складових при розробці цільових наукових програм по відродженню і збереженню села.

На наш погляд, головним завданням географії системи обслуговування повинно бути як дослідження рівня розвитку системи обслуговування, територіальної організації СОН (ТО СОН), так і вивчення потреб населення у послугах. Не менш важливим моментом виступає вивчення структури СОН.

Важливою науковою проблемою географії системи обслуговування є, насамперед, невпорядкованість та розбіжності понятійно-термінологічного апарату цієї галузі дослідження. У науковій літературі зустрічаються такі поняття як «соціальна сфера», «невиробнича сфера», «сфера послуг», «сфера обслуговування» та «соціальна інфраструктура» [6; 11; 13; 18; 19; 20 та ін.].

У теперішній час термін «невиробнича сфера» вилучається з наукового вживання, замінюючись поняттям «соціальна сфера». *Соціальна сфера* – це сукупність безпосереднім чином пов'язаних галузей, підприємств і організацій, що визначають спосіб і рівень життя людей, їх добробут, споживання. До соціальної сфери, як складову, відносять сферу послуг. Сфера послуг – це сукупність галузей економіки, що надають послуги населенню [9].

У літературі існує багато класифікацій галузевої структури СОН: В.М. Ругайзера, В.Є. Козака, Н.М. Вітренко та ін. Так, В.М. Ругайзер [16, с. 14] до невиробничої сфери відносить: житлово-комунальне господарство (ЖКГ) та побутове обслуговування населення (невиробничі види), пасажирський транспорт, зв'язок (діяльність по обслуговуванню організацій невиробничої сфери та населення), охорону здоров'я, фізичну культуру, освіту, культуру та мистецтво, науку та наукове обслуговування, управління. На його думку, якщо з цього переліку виключити науку та управління, а включити торгівлю та громадське харчування, а також виробничі побутові послуги, то отримаємо комплекс галузей, які представляють систему обслуговування населення.

На думку В.Є. Козака [11, с. 64] невиробничу сферу слід було б назвати сферою безпосереднього споживання праці. Вона є сукупністю галузей господарства та праці, де споживається затрачена праця. До невиробничої сфери він відносить: ЖКГ та побутове обслуговування; пасажирський транспорт; зв'язок по обслуговуванню організацій невиробничої сфери та населення; торгівлю; матеріально-технічне постачання та збут; заготівлю; науку та наукове обслуговування; кредитування та державне страхування; управління; освіту та культуру; мистецтво; охорону здоров'я, фізичну культуру та соціальне забезпечення; громадські та партійні організації.

У своїй монографії Н.М. Вітренко, пропонує ділити соціальну інфраструктуру на 2 групи [6, с. 10] : 1 група – *соціально-побутова інфраструктура* (житлово-комунальне господарство; побутове обслуговування населення; торгівля та громадське харчування; пасажирський транспорт;

зв'язок по обслуговуванню населення); 2 група – *соціально-культурна інфраструктура* (народна освіта; культура та мистецтво; охорона здоров'я, фізична культура та спорт; соціальне забезпечення).

В. Жамін [10, с. 14-15] до *соціальної інфраструктури* відносив невиробничі (фундаментальні та гуманітарні) наукові дослідження, загальну освіту, підготовку кваліфікованих кадрів для невиробничої сфери, діяльність культурно-просвітницьких установ та закладів культури, охорону здоров'я та фізичну культуру, соціальне забезпечення та страхування, охорону праці у невиробничій сфері, інформаційне забезпечення невиробничих наукових досліджень та закладів невиробничої сфери, пасажирський транспорт і зв'язок, включаючи будівництво і експлуатацію доріг для населення, роздрібну торгівлю, спеціальні природоохоронні заходи загального та регіонального значення, загальнодержавне управління, невиробничі побутові послуги населенню, ЖКГ невиробничого значення і житлового фонду, ремонтну службу невиробничих підприємств і закладів.

Один із основоположників географії сфери обслуговування В.В. Покшишевський [15] відносив до обслуговування населення: 1) охорону здоров'я; 2) освіту, виховання, культурно-просвітницькі та видовищні установ; 3) роздрібну торгівлю та громадське харчування; 4) кредитну систему та страхування; 5) житлове господарство; 6) транспорт; 7) побутове обслуговування; 8) всі системи інформаційного зв'язку; 9) апарат громадських організацій та адміністративних установ.

О.І. Алексєєв зі співавторами [2] до складу системи обслуговування відносять: 1) житлово-комунальне обслуговування; 2) роздрібну торгівлю; 3) громадське харчування; 4) побутове обслуговування; 5) загальну освіту та виховання дітей та підлітків; 6) медичне обслуговування; 7) соціальне забезпечення та обслуговування; 8) рекреаційне обслуговування; 9) обслуговування культурних потреб населення; 10) кредитно-страхове обслуговування; 11) охорону майна та прав громадян; 12) послуги зв'язку; 13) пасажирський транспорт.

Вивчаючи соціальну сферу М.І. Білецький [4, с. 111] за функціональним призначенням галузей виділяв два субкомплекси: «соціально-побутовий» і «соціально-культурний». Принципом включення тієї чи іншої галузі до відповідного субкомплексу є її роль і місце у досягненні поставленої головної мети: задоволення потреб населення у певному типі послуг.

О.І. Шаблій [18, с. 257] виділяє у структурі сфері послуг дві групи галузей. До першої відносить освіту, культуру і мистецтво, науку і наукове обслуговування, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та фізкультуру, що задовольняють в основному духовні та фізичні потреби населення. Друга група галузей сфери послуг – це в основному види діяльності, що задовольняють інші матеріальні потреби в послугах: ЖКГ, невиробничі види побутового обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок, управління, кредитування та державне страхування.

У практиці вітчизняного містобудування сферу послуг поділяли на тринадцять *функціональних груп*: 1) житлове і комунальне обслуговування – забезпечення населення житлом та благоустроєм (електро-, газо-, водопостачання, каналізація, опалення та гаряча вода, телефон, збирання сміття та ін.); 2) роздрібна торгівля; 3) громадське харчування; 4) побутове обслуговування; 5) загальна освіта та дошкільні заклади; 6) медичне обслуговування; 7) соціальне забезпечення та обслуговування непрацевдатних; 8) рекреаційне обслуговування; 9) обслуговування культурних потреб; 10) кредитно-страхове обслуговування; 11) охорона майна та прав громадян; 12) послуги зв'язку; 13) пасажирський транспорт [19, с. 535].

За класифікацією В.М. Юрківського [20] система обслуговування поділяється на дві групи послуг. До першої групи послуг він відносив індивідуальні (особисті) послуги: 1) житлово-комунальне обслуговування; 2) торгівля та громадське харчування; 3) послуги соціального забезпечення; 4) послуги пасажирського транспорту; 5) побутове обслуговування; 6) обслуговування культурних

потреб (культура, фізична культура і спорт, відпочинок і туризм, зв'язок, інформаційне обслуговування); 7) дитячі заклади та загальноосвітні школи; 8) медичне обслуговування; 9) забезпечення правопорядку та безпеки населення (міліція, нотаріальна служба, суд і прокуратура, пожежна охорона та ін.). До другої групи було включено суспільні (громадські) послуги: 10) підготовка кадрів; 11) наука; 12) мистецтво; 13) кредитно-банківське обслуговування; 14) управління; 15) охорона громадського порядку; 16) оборона; 17) партійні та громадські організації.

На наш погляд, найбільш якісною для вивчення системи обслуговування є функціональна класифікація В.М. Рутгайзера [16], який, не вживаючи поняття «система обслуговування», фактично структурує сферу обслуговування як набір підсистем, кожна з яких має своє відображення у системі державної статистичної звітності. Невеликі зміни, внесені нами до цієї схеми, дали можливість структурувати СОН у 7 блоків (рис. 1): 1) житлово-комунальне обслуговування; 2) побутове обслуговування населення; 3) освітні послуги; 4) медичне обслуговування населення; 5) транспортне обслуговування та зв'язок; 6) готельно-ресторанне та торгівельне обслуговування; 7) соціально-культурне обслуговування.

Висновки. Проведене дослідження дало можливість виявити особливості системи обслуговування населення і їх роль у соціогеосистемі та визначити головні завдання та функції СОН. Вищенаведений аналіз понятійно-термінологічного апарату дозволяє зробити висновок, що названі дефініції мають різні значення і не тотожні. Так, обслуговування – процес надання послуг, а послуга – корисна дія, спрямована задоволення потреб населення. Поняття «соціальна сфера» (або ж невиробнича сфера) більш ширше і включає у себе сферу послуг, у яку у свою чергу входить соціальна інфраструктура та система обслуговування. Дві останні взаємозалежні між собою і тісно переплітаються, адже без інфраструктури неможливий сам процес обслуговування.

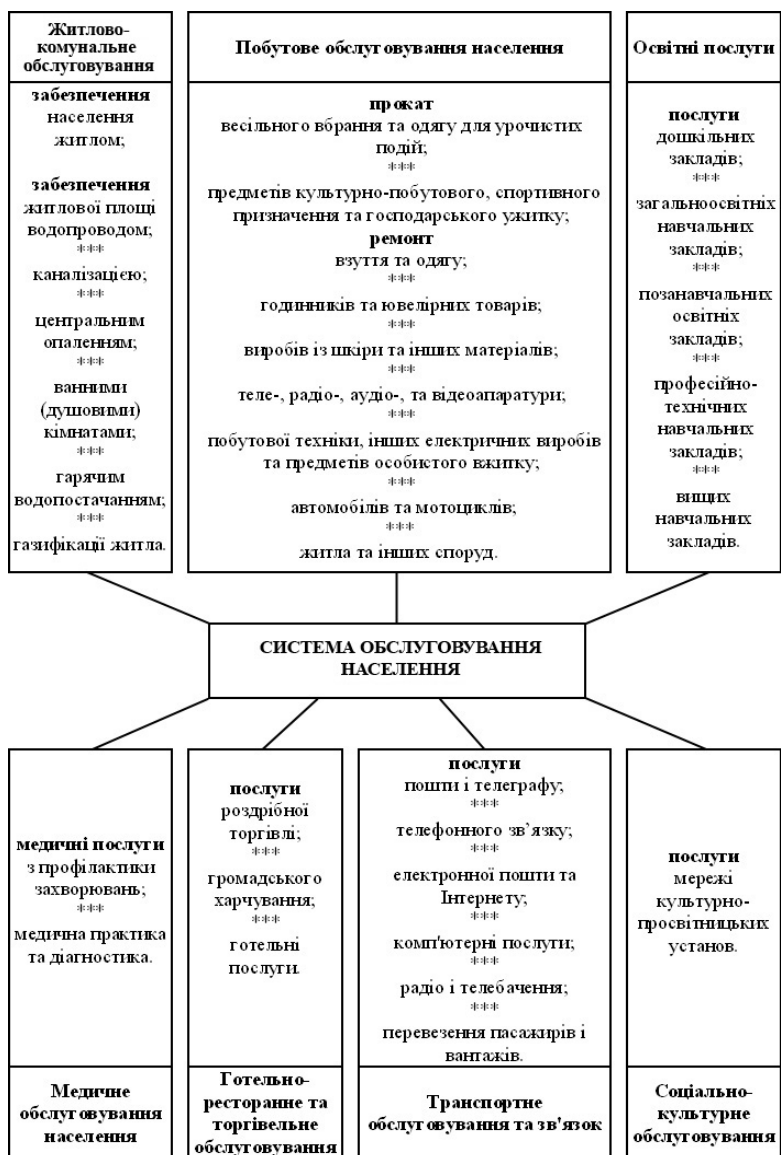

Рис. 1. Структура СОН (за [16], зі змінами)

У результаті аналізу існуючих наукових підходів до класифікації системи обслуговування було розроблено власну класифі-

кацію СОН, з позицій якої пропонуємо розглядати систему обслуговування населення регіонів.

Література

1. Абрамов М. А. Производство и сфера обслуживания : размещение, взаимосвязь, комплексное развитие / Максим Абрамович Абрамов. – М. : Экономика, 1977. – 239 с.
2. Алексеев А. И. География сферы обслуживания : основные понятия и методы / Алексеев А. И., Ковалев С. А., Ткаченко А. А. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1991. – 117 с.
3. Баркова Г. А. Територіальна організація медичної системи Харківської області та шляхи її вдосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Г. А. Баркова. – Київ, 2007. – 20 с.
4. Білецький М. І. Формування міжгалузевого комплексу обслуговування населення району / Мирослав Іванович Білецький // Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України. – К.: УСДО, 1993. – С. 109–118.
5. Бурменко Т. Д. Сфера услуг : экономика : Учебное пособие / Т. Д. Бурменко, Н. Н. Даниленко, Т. А. Туренко / Под ред. Т. Д. Бурменко. – М. : КНОРУС, 2007. – 328 с.
6. Витренко Н. М. Соціальна інфраструктура України : оцінка рівня і перспектив розвитку / Наталья Михайловна Витренко. – К. : Наукова думка, 1993. – 143 с.

7. География сферы обслуживания [науч. ред. С. А. Ковалев, И. И. Пархоменко, В.В. Покишиевский]. – М. : Мысль, 1974. – 150 с.
8. Голіков А. П. Чинники впливу на розміщення шкільної мережі / А. П. Голіков, О. А. Шуба // Вісник Харк. нац. ун-ту. – 1999. – № 455. – С. 125–126.
9. Экономика непродовольственной сферы : учебно-методическое пособие / [сост. В. П. Третьяк]. – Харьков : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2006. – 68 с.
10. Жамин В. А. Инфраструктура при социализме / В. А. Жамин // Вопросы экономики. – 1977. – № 2. – С. 14 – 15.
11. Козак В. Е. Непродовольственная сфера : вопросы теории / В. Е. Козак. – К. : Наукова думка, 1979. – 312 с.
12. Леонтьева Г. Г. Сільські школи : проблеми збереження та розвитку на початку третього тисячоліття : наукове видання / Г. Г. Леонтьева, О. О. Бражникова. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2001. – 56 с.
13. Меркушева Л. А. География сферы обслуживания населения (теория и методология) / Людмила Аркадьевна Меркушева. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – 184 с.
14. Немець Л. Сфера охорони здоров'я як об'єкт дослідження суспільної географії (теоретико-методологічні та прикладні аспекти) / Л. Немець, А. Баркова, О. Ткаченко // Наукові записки ТНПУ. Серія : Географія. – 2005. – № 2. – С. 22–28.
15. Покишиевский В. В. География обслуживания, ее предмет, содержание и место среди экономико-географических дисциплин / В. В. Покишиевский // Вопросы географии. – 1972. – № 91. – С. 6–26.
16. Рутгайзер В. М. Ресурсы развития непродовольственной сферы / Валерий Максович Рутгайзер. – М. : Мысль, 1975. – 229 с.
17. Саушкин Ю. Г. Экономическая география : история, теория, методы, практика / Юлиан Григорьевич Саушкин. – М. : Мысль, 1973. – 559 с.
18. Соціально-економічна географія України : навч. посібник / [за ред. О. І. Шаблія] : вид. друге, перероб. і доп. – Львів, 2000. – 680 с.
19. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : [навчальний посібник] / Олександр Григорович Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2001. – 560 с.
20. Юрковский В. М. География сферы обслуживания / Виктор Минович Юрковский. – К. : УМК ВО, 1989. – 82 с.
21. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society : A Venture in Social Forecasting*. New York : Basic Books, 1973. – 616 p.
22. Malizia Emil E., Feser Edward J. *Understanding Local Economic Development*. – New Brunswick, NJ : Center for Urban Policy Research, Rutgers University, 1999. – 298 p.